

քում: Յեղեբրի մեծ մասը շարունակում էր քոչվորական կամ կիսաքոչվորական կյանք վարել:

Հարավային Հայաստանում քուրդ իշխողների մեջ դիրքով ու ազդեցության մեջ աչքի էին ընկնում Բաղեշի (Բիթլիսի) խաները՝ Ռուդակի ցեղից, որոնց պետական-պաշտոնական վավերագրերում տրվում էր «վեհաշուք խան», «ինքնակալ իշխան», «աշխարհիկ ու հոգևոր տեր» և այլ տիտղոսներ: Տիրույթից ստացված գրեթե ամբողջ եկամուտը մտնում էր խանի գանձարանը: XVII դարի 40-ական թվականներին Բիթլիսի Աբդուլ խանը այն աստիճան իրեն անկախ էր զգում օսմանյան պետությունից, որ թույլ չէր տալիս Վանի թուրք փաշային միջամտելու իր ներքին գործերին: Քուրդ ֆեոդալներից ոմանք մինչև իսկ դրամ էին կտրում իրենց անուններով: Թե ինչպիսի փոխհարաբերություններ գոյություն ունեին նրանց և սուլթանի միջև, բացահայտում է Շաբաֆ խան Բիթլիսին նշելով, որ քուրդ ֆեոդալները բոլոր դեպքերում էլ պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը՝ պարտավորվելով գերագույն տիրակալին (սուլթանին) վճարել նվերներ (փեշքեշ) և մասնակցել ձեռնարկած ռազմական արշավանքներին⁵:

Հարավային և Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայի մի մասը XVI—XVIII դարերում բնակեցված էր քոչվոր ու կիսաքոչվոր ցեղերով⁶: Նվաճողների վարած հատուկ քաղաքականությամբ նրանց քանակը զգալի չափով ավելացավ: Թուրք կառավարողները նրանց միջոցով տարանջատում էին ու թուլացնում տեղական նստակյաց բնակչությանը:

XVI դարի օսմանյան օրենքներում քոչվորներին իրավունք էր վերապահվում շարժվել իրենց հոտերի հետ ցանկացած ուղղությամբ: «Արոտատեղիների համար որոշված սահմաններ չկան: Հնազույն ժամանակներից կարգն այս է՝ հոտը որ կողմն էլ շարժվի, այնտեղ էլ թող արածեցվի: Հնազույն ժամանակներից անհամատեղելի է արոտավայրերի ծախելն ու բաժանելը: Եթե մեկը բռնությամբ մշակի, ապա անհրաժեշտ է [հողը] դարձյալ արոտավայրի վերածել... գյուղերի բնակիչները ոչ մի առնչություն չունեն արոտավայրերի հետ և հետևաբար չեն կարող որևէ մեկին արգելել քոչը»:

Ենթարկվելով ցեղի առաջնորդին, քոչվորները, սովորաբար, վիճվորականներ էին համարվում: Պատերազմի ժամանակ նրանցից հեծյալների գումարտականներ էին կազմվում, որոնք իրենց ռազմական առաջնորդի գլխավորությամբ պարտավոր էին ծառայել սուլթանին:

Ընդարձակ արոտավայրերի առկայությունը Հայաստանում մեծ չափով նպաստում էր քոչվորության արմատավորմանը:

2. ՀՈՂՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՎ ՀՈՂԻ ՎԱՐՁԱԿԱԼՄԱՆ ՁԵՎԵՐՆ ՈՒ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿ

Խասերի, պեամեթների ու թիմարների տեր ֆեոդալներն իրենց հողերը բաժանում էին այն գյուղացիներին, որոնք հատուկ վճարով (թափուի իրավունքով) գրանցվում էին դաֆթարներում: Դա ոչ այլ ինչ էր, քան գյուղացիությանը հողին ամրացնելու ձևերից մեկը: Թափուի վճարումից հետո գյուղա-

⁵ „Cheref-nâme“, հատ. Ա, մասն I, էջ 34:

⁶ Տե՛ս *Ahmed Refik*, Anadolu'da Türk aşiretleri, İstanbul, 1932, էջ VI—X:

ցիները հնարավորություն էին ստանում մշակելու իրենց հողակտորները: Թափուն ֆեոդալի կողմից զանձվում էր ամեն անդամ, երբ հողակտորը մի հողատիրոջից անցնում էր մեկ ուրիշին, Ըստ որում, նշանակություն չունեին այն հանդամանքը, թե փոխանցումը կատարվում էր վաճառքի, նվիրատվության թե ժառանգություն ստանալու միջոցով: Բացառություն թույլատրվում էր միայն այն ժամանակ, երբ հողը փոխանցվում էր անմիջական ժառանգին՝ որդուն, որը տիրում էր հուլին առանց Թափու վճարելու: Էրզրումի Կանուննամեհում արված է, որ հայրական հողը՝ հանդիսանում է որդու ժառանգական մուլքը (սեփականություն):

Թափուն ոչ միայն հողակտորին տիրապետելու իրավունքի համար պանծվող տուրք էր, այլև մի պարտականություն, որի հիման վրա հողագործը որպես ռայաթ (գյուլացի) ամրացվում էր ֆեոդալին պատկանող այս կամ այն որոշակի կալվածքին:

Գյուղացու հողակտորի մշակման իրավունքը ժառանգվում էր հետևյալ եղանակներով՝ հորից որդուն հողը փոխանցվում էր առանց Թափուի վճարման. եթե որդին չափահաս չէր, ապա հողակտորը ժամանակավորապես տրվում էր մեկ ուրիշի: Եթե վախճանվածը մի քանի որդիներ ուներ, ապա հողը տրվում էր ամուրի (մյուլեբերդ) որդուն, սակայն մյուս որդիներն էլ պարտավոր էին հողակտորը համատեղ մշակել և ֆեոդալներին վճարել նախատեսված հարկերն ու տուրքերը: Եթե մահացած գյուլացին միայն դուստր ուներ, ապա հազվադեպ էր հողակտորը փոխանցվում նրան. սովորաբար այն տրվում էր ուրիշի: Եթե մահացած գյուղացին ժառանգներ չունեին, ապա նրա հողակտորը, Թափուի վճարումը կատարելուց հետո, կարող էր անցնել եղբորը, հորը, մորը կամ մերձավոր որևէ ազգականի:

XVI—XVII դարերի թուրքական պաշտոնական վավերագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ֆեոդալները հաճախ խախտում էին վերոհիշյալ կարգը և հողը փոխանցում մի հողօգտագործողից մյուսին:

Չնայած այն հանգամանքին, որ հայ գյուղացիությունը Արևմտյան Հայաստանում մշակում էր ֆեոդալ նվաճողներին պատկանող կամ ժամանակավորապես վերջիններիս տնօրինության տակ գտնվող հողերը, այնուամենայնիվ նա ընդգրկված էր գյուղական համայնքի մեջ, որն իրավագոր էր լուծելու հողօգտագործման հետ առնչվող որոշ հարցեր:

Ելնելով պետության շահերից, օսմանցի նվաճողները հաճախ հաշվի էին առնում որևէ շրջանում վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող կարգերը, սովորույթները, տնտեսությունը վարելու եղանակն ու մինչև իսկ հարկային սխտեմը: Մասամբ այդ պատճառով գյուղական համայնքը հայկական շրջաններում պահպանում էր իր կենսունակությունը:

XVI—XVIII դարերում բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայ գյուղացիությունն Արևմտյան Հայաստանում շարունակում էր դաժանորեն շահագործվել օտար տիրապետողների՝ խասսերի, զեամեթների ու թիմարների տեր ֆեոդալ-նվաճողների, զանազան քուրդ ցեղապետների ու պետական բարձրաստիճան պաշտոնեության կողմից: Դրանցից ետ չէին մնում շրջանային վարչությունների ցածրաստիճան պաշտոնյաները, հարկահավաքները,

⁷ O. L. Barkan, XV ve XVI Incl asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zırai ekonominin hukukî ve malî esasları, İstanbul, 1945, էջ 66: Այսուհետև՝ O. L. Barkan, Kənunlar.

⁸ Sht. J. Hammer, Staatsverwaltung, հատ. 1, Վիեննա, 1815, էջ 377:

ոստիկանները: Սկզբնաղբյուրներում հաճախակի հիշատակվում են դեֆթերյար, ալայբեյի, ենիչերի-աղասի, սուրաշի, մուհթեսիբ, էմին, ամիր, նայիր, շահնեկոչվող պաշտոնյաները⁹:

Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մասերում, ինչպես ասացինք, հողային տիրույթներ ունեին նաև հայկական վանական-եկեղեցական հաստատությունները: Միայն Վանի շրջանում կային 64 վանքեր, Բաղեշի շրջանում՝ 48 և այլն: Վանքապատկան կալվածները, շնայած նույնպես ենթարկվում էին շարաշահումների ու կամայականությունների, ինչպես առանձին պետական պաշտոնյաների, այնպես էլ տեղական ֆեոդալների կողմից, սակայն ունեին հարկային որոշ արտոնություններ: Էրզրումի Կանունամաի 13-րդ հողվածից երևում է, որ տեղական իշխանությունները հողեկորականությունից գանձել են հողային տուրքեր, ամուսնության դրամ, ժառանգության բաժին, առաջնորդական հարկ և այլն, իսկ նրանց մշակելի հողային տարածությունների դիմաց՝ բահրա և օրինական կոչված հարկեր: Կամախի Կանունի 4-րդ հողվածն ամբողջովին նվիրված է մարհասիի (առաջնորդական) հարկին:

Կլիմայական բարենպաստ պայմանների շնորհիվ Արևմտյան Հայաստանի շատ նահանգներում հողագործությունից առատ բերք էր ստացվում: Այդ մասին են վկայում XVI—XVIII դարերի աղբյուրները: Խոսելով էրզրումի դաշտի մասին, էվլիա Չելեբին գրում է, որ այն «...ըստ երկարության ու լայնության երկուական փարսախ տարածությամբ կանաչապատ ու բերքառատ մի դաշտ է և ունի հարյուրավոր բարեշեն գյուղեր» և ապա ռամառ ու ձմեռ բանջարեղենն այստեղ անպակաս է: Հացահատիկի խոշոր տեսակներն առատ են»:

Ձեմվ դաշտն (էրզրումայ) ունին զթանձրութիւն խոտոց և շրջաբերութիւն սերմանաւոր խոտոց»,—գրում է Հակոբ Կարնեցին¹⁰:

Հիւսցական տողեր է գրանցել էվլիա Չելեբին նաև Մշո դաշտի մասին. «Մի խիստ ընդարձակ ու բաց դաշտավայր է... խոտը այնքան առատ է, որ եթե որևէ մի բանակ գա այստեղ հաստատվի ու այստեղ եղած անասունները գիշեր-ցերեկ արածեն, դաշտի կանաչությունից ոչինչ չի պակասի»:

Արևմտյան Հայաստանում հացահատիկային կոլտուրաների հիմնական կենտրոնները այդ դարերում եղել են Էրզրումի, Մշո, Սեբաստիայի դաշտերը, Դիարբեքիի ու Վանի շրջակայքը: Աղբյուրների վկայությամբ Վանը եղել է մրգաստան:

Ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը հայտնի էր նշանավոր ալպյան մարգապետիներով:

⁹ Դեֆթերյար էին կոչվում ֆինանսական գործերով զբաղվող պետական պաշտոնյաները: Ալայը (բառացի՝ գունդ) հիմնականում կազմված էր թիմարի տեր ֆեոդալների զինվորական ուժերից: Խաղաղ ժամանակ ալայրեյին էին ենթարկվում երեք-չորս սուբաշիներ, ենիչերի-աղասին տեղական ենիչերական կայազորի պետն էր, միաժամանակ հետևում էր շրջանի կարգ ու կանոնին: Սուբաշիները կատարում էին ներկա հասկացողությամբ ոստիկանապետի դեր. իրականություն մեջ նրանք ամեն տեսակ բռնությունների, կամայականությունների գործադրիչներն էին հանդիսանում. պատահական չէ, որ Դարանաղցին նրանց հեղնում է՝ անվանելով «շունբաշիք»: Մուհթասիբը (բառացի՝ հաշվառու) այն պաշտոնյան էր, որը հետևում էր արհեստավորների ու վաճառականների ծախսած ապրանքների գներին, ապրանքների չափի ու կշռի ճշտությունը: Էմինը դյուղական վայրերում ֆեոդալների հավատարմատար ներկայացուցիչն էր: Ամիրը գյուղացիներից ֆեոդալի օգտին բնատուրք ու դրամական ռենտա հավաքողն էր: Նայիրները (քաղաքային վայրերում անվանվում էին կազիններ կամ զազիններ) շարիաթական դատավորներն էին, շահնե՝ քաղաքագլուխը:

¹⁰ «Մանր ծամանակագրություններ», հատ. Բ, էջ 548:

Սակայն օսմանյան պետության մեջ իշխող ծանր ռեժիմը խոչընդոտում էր գյուղատնտեսության զարգացմանը։ Տեղի ֆեոդալ-կալվաժատերերի ու պետական պաշտոնյաների կամայականությունը չափ ու սահման չունեի։ Եվ, բնականաբար, գյուղացին չէր բավարարվում իր քրտինքով անհերքած անասն բերքից։

Գյուղացիների շահագործումը սաստկացնելու, ինչպես և պետության հսկայական ռազմական ծախսերն ապահովելու համար, նրանք ամեն կերպ ձգտել են օրինականացնել գյուղացիների ամրակցումը հողին։ Այգ մասին են վկայում XVI դարի թուրքական կանոննամաները։ Համաձայն այս օրենսդրական վավերագրերի, դավթարներում գրանցված գյուղացին իրավունք չունեի ինքնակամ թողնել իր ապրած վայրն ու գնալ մի ուրիշ տեղ, իր հողակտորը թողնելու և հեռանալու դեպքում ֆեոդալին հատուկ իրավունք էր վերապահվում փնտրել նրան և, եթե փախուստից չէր անցել տասը տարի, ետ բերել իր նախկին բնակավայրն ու տուգանել պատճառած «վնասների» համար։

«Եվ եթե ռայաթը,—գրված է էրզրումի կանոննամանում,—իր տրամադրության տակ հող ունենալով հանդերձ փախչի, ապա սիփահին (ֆեոդալը) օրենքով իրավունք ունի նրան ետ դարձնել իր նախկին վայրը։ Սակայն մի տեղում տասը տարուց ավել ապրողներին ետ բերելը արգելված է»¹¹։

Ֆեոդալին իրավունք էր վերապահվում իր հողի վրա գրանցված գյուղացույ պահանջել բազմաթիվ պարհակներ, նույնիսկ այն դեպքում, երբ վերջինս ցանքը կատարել էր ոչ թե իր, այլ մի ուրիշ կալվածատիրոջ հողում։

Ֆեոդալների կամայականություններից ու թուրք-պարսկական անվերջ պատերազմներից քայքայված գյուղացիները դրուժյունից փրկվելու և լքելու տեսլանում էին փախուստի և ուրիշ վայրերում վերաբնակվելու մեջ։ Ֆեոդալները, սակայն, փնտրում էին փախած գյուղացիներին ու ետ բերում նախկին բնակավայրերը։ XVI դարի օսմանյան բոլոր կանոննամաններում կարելի է հանդիպել հատուկ հոգվածների, որոնք պարտադրում են տեղական պաշտոնյաներին, որպեսզի վերջիններս վերադարձնեն փախած գյուղացիներին ու շենացնեն երկիրը։

Քրիստոնյա գյուղացիությունը ենթարկվում էր կրոնական ու ազգային խտրանքի, բռնության, կամայականության։ Սակայն, ինչպես շատ պատկերավոր գրել է XVII դարի ֆրանսիացի հեղինակ Միշել Ֆեբուրը «նրանք (թուրքական ֆեոդալները) հանդուրժում են քրիստոնյաներին ու հրեաներին այն պատճառով, որ նրանցից ավելի մեծ շահ ունեն, քան իրենց հավատակիցներից ու թույլ են տալիս նրանց ապրել ճիշտ այնպես, ինչպես դա արվում է ոչխարների ու մեղունների հետ՝ նրանց կաթի ու մեղրի համար»¹²։

XVI դարի վերջին թուրք ֆեոդալները, կորցնելով եկամտի այնպիսի կարևոր մի աղբյուր, ինչպիսին էր ռազմական ավարը, ավելի սաստկացրին գյուղացիների շահագործումը։ Շահագործման սաստկացումը արտահայտվում էր ֆեոդալական ռենտա-հարկի չափի բարձրացումով, բնակչության ձեռքից նրանց ստեղծած նյութական բարիքների ուղղակի հափշտակությամբ, դուռացիների հողերի բռնագրավումով, վաշխառուների հարստահարիչ գործունեությամբ և այլն։ Հարկային նոր քաղաքականությանը զուգահեռ, պետու-

¹¹ O. L. Barkan, Kanunlar, էջ 64.

¹² Michel Febvre, Etat présent de la Turquie, Paris, 1675, էջ 217.

թյունը սկսեց իջեցնել ոսկու և արծաթի տոկոսը պետական գրամի մեջ, Թուրքական դրամի աղչե կոչվող միավորի պարունակած արծաթի տոկոսը մեկ հարյուրամյակի ընթացքում կրճատվեց 3—4 անգամ: Շրջանառության մեջ մտան այսպես կոչված կեղծ աղչեներ, Այդպիսի պայմաններում սուլթանական կառավարությունը, ելնելով հարկային շահերից, գյուղերում եղած իր բոլոր հարկահան ներկայացուցիչներին հրահանգում էր հարկերը գանձել միայն մաքուր արծաթով կամ ոսկով: Այդ համազոր էր գյուղացիության բացարձակ կողոպուտի:

Ինչպես գյուղատնտեսական մթերքների, այնպես էլ արհեստագործական ապրանքների գները սկսում են բարձրանալ: 1585—1595 թվականների ընթացքում գները բարձրացան մոտ տասը անգամ: Վաշխառությունը լայն ծավալ ընդունեց XVI դարի վերջերից սկսած: Վաշխառուները խեղդում էին ժողովրդին պարտքերի տակ: Նրանց ամենամեծ զոհերը մարաբա կոչվող գյուղացիներն էին: Այդպես էին կոչվում այն գյուղացիները, որոնք վաշխառուից վերցրած պարտքի դիմաց գրավ էին գնում իրենց հողը, անասունները, ազգին ու պարտեղը, պարտավորվելով տարեկան աճեցրած բերքի կեսը հանձնել պարտատիրոջը: Նման պայմաններում գյուղացին երբեք չէր ազատվում իր պարտքերից: Եթե նա հրաժարվեր կիսրարության սկզբունքից, ապա գրավ դրված ամբողջ ունեցվածքն անցնում էր վաշխառուի ձեռքը:

Մարաբայությունը տարածված էր Հարավային և Հարավ-արևմտյան Հայաստանում: Անեկանելի վիճակից փրկվելու հույսով շատ գյուղացիներ լքում էին իրենց հողակտորը, մեկնում խոշոր քաղաքներ և օրավարձով աշխատում կառավարական հիմնարկներում ու շինարարության վրա: Կառավարությունը պարբերաբար հրամաններ էր արձակում ու խստիվ կարգադրում փախած գյուղացիներին՝ վերադառնալ իրենց հայրենի օջախն ու զբաղվել հողագործությամբ: Սակայն փախուստը գյուղից շարունակվում էր: 1781 թվականին սուլթանական հրովարտակում ասված էր. «Խեղճ հպատակները փախչում են, որը և հանդիսանում է իմ վեհապանծ կայսրության անկման պատճառներից մեկը»:

Եթե սկզբնական շրջանում թուրք ֆեոդալներն իրենց տրամադրված հողերին նայում էին զուտ հարկահանության տեսակետից, հողագործությունից ստացված եկամուտը նրանց համար ուներ միայն երկրորդական նշանակություն (գլխավորը ռազմական ավարն էր), ապա XVI դարի վերջում պատկերը փոխվեց: Հողագործությունից ստացված եկամուտը ֆեոդալի համար դարձավ գլխավորն ու միակը: Խոշոր ֆեոդալներն սկսեցին ամեն կերպ ընդարձակել իրենց կալվածներն ու ավելացնել դրանցից ստացված եկամուտները: XVI դարի վերջին վերացվեց մի քանի ավատների մի մարդու ձեռքը կենտրոնացնելու արգելքը: XVII դարում, հատկապես նրա երկրորդ կեսում, կալվածների խոշորացումը ավելի ուժեղացավ: Խոշոր կալվածատեր-ֆեոդալները սկսեցին կամայականորեն ավելացնել հարկերն ու տուրքերը:

Այսպիսով, նախկին սիփահուն, փաստորեն, սկսեց փոխարինել կալվածատեր-ֆեոդալը, որի հիմնական նպատակն էր գյուղացու առավելագույն շահագործումը:

Թե որքան ծանր ու անտանելի էր դարձել հպատակ գյուղացիության վիճակը կայսրության մեջ XVII դարի 40-ական թվականներին, որոշակի գաղա-

փար է տալիս Կոչիբեյը՝ սուլթան Մուրադ IV-ին ուղղած իր հայտնի ուղերձում:

«...Կարճ ասած, այսպիսի կեղեքումներ և հարստահարություններ դեռ չէին կատարվել ոչ մի երկրում, ոչ մի պետության մեջ: Եվ, սակայն, եթե մահմեդական երկրի բնակչությունից մեկն ու մեկը ենթարկվում է նույնիսկ ամենաթեթև հարստահարության, ահեղ դատաստանում դրա պատասխանատվությունը կրնկնի տիրակալի և ոչ թե նրա պաշտոնյաների վրա, և տիրակալը չի կարող արդարանալ տեղեկների տիրոջ առջև, ասելով՝ ես իմ հպատակներին հանձնել էի այս մարդկանց: Սովից մեռնողների հեկեկանքներից փրկվում են տների պատերը, իսկ կեղեքվողների արտասուքները՝ խեղդում են կայսրությունը կորստյան ալիքների մեջ: Անհավատությունից աշխարհը չի կործանվի, այլ կանգուն կմնա իր տեղում, իսկ հալածանքներով [կանգուն] չի մնա»¹³:

XVI—XVIII դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները լի են տրտուռներով ու հայ ժողովրդի ծանր վիճակի նկարագրությամբ: Այդ հիշատակարաններում հաճախակի կարելի է հանդիպել այսպիսի տողերի. «Ե դառն և ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում կամք ի նեղութիւնս ի տառապանս ի այլասեռից ազգաց, զի զամենեսեան շարչարեն և նեղեն, տուժեն և տուգանեն, կեղեն և կեղեքեն, և այլ ազգի-ազգի վշտաւք տանջեն»¹⁴:

1642 թվականին շարադրած իր մի հիշատակարանում կարահիսարցի գրիչ Մանուելը գրում է, որ ձեռագրի ընդօրինակման աշխատանքները կատարել է «ի նեղ և ի դառն ժամանակիս, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ընդ բռամբ ածեալ աշխարհս ընդ շարաշուք և ընդ մարդախողով և ընդ գազանադէմ աղդին նետողաց (թուրքերի), զոր ազգի-ազգի նեղութեամբ և շարչարանօք և հարկապահանջութեամբ կեղեքեն և աւերեն զաշխարհս, և ոչ ուստեք հասանի օգնութիւն, ոչ յերկնէ և ոչ յերկրէ, ոչ այլ ուստեք»¹⁵:

3. ՀԱՐԿԵՐՆ ՈՒ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՍԻՍՏԵՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Օսմանյան կայսրության մեջ բոլոր հարկերը բաժանվում էին երկու հիմնական խմբերի.

1. Հարկեր, որոնք հիմնվում էին շարիաթի վրա և 2. Հարկեր, որոնք հիմնվում էին սովորույթի վրա:

Առաջին խմբի մեջ մտնում էին հետևյալ հարկերը՝ աշար կամ ուշր (տասանորո), խարաջ և քիզիս: Այս շարիաթական հարկերի հիման վրա տարբեր ժամանակաշրջաններում ու տարբեր տեղերում նշանակել ու գանձել են բաղմաթիվ ու բազմապիսի հարկեր (համաձայն թուրք ուսումնասիրողների տվյալների՝ ավելի քան ութսուն):

Հայկական նահանգներին վերաբերող կանոնամասների համաձայն աշատեղ գոյություն ունեին ֆեոդալական ռենտայի բոլոր երեք ձևերը՝ աշխատա-

¹³ Ц. Д. Смирнов, Кочибей Гемюрджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции, СПб., 1878, էջ 249.

¹⁴ Մատենադարան, ձեռագիր № 4796, էջ 433բ:

¹⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վենետիկ, հատ. II, վենետիկ, 1914, էջ 321: